

Erika, reflexivita a „eticky důležité okamžiky“ ve výzkumu

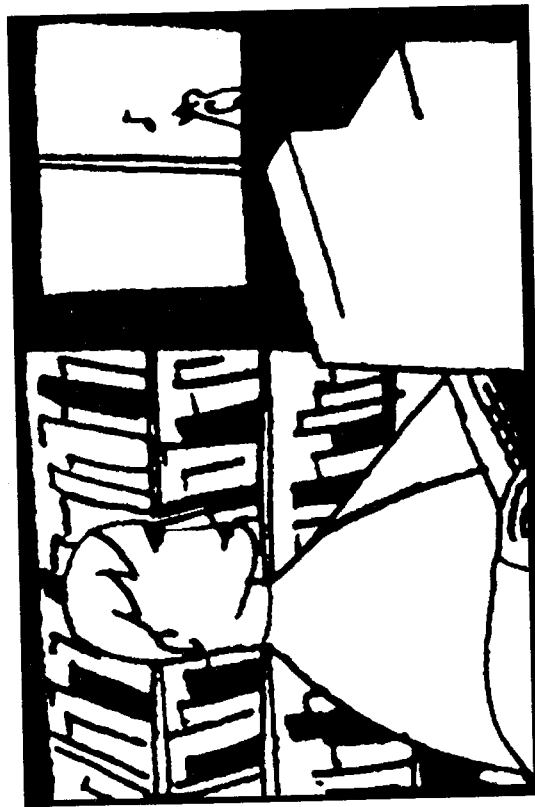
Marilys Guillemin, Lynn Gillam

Přeložili Jiřina Zachová a Zdeněk Konopásek

Ethics, reflexivity, and „ethically important moments“ in research
Ethical tensions are part of the everyday practice of doing research – all kinds of research. How do researchers deal with ethical problems that arise in the practice of their research, and are there conceptual frameworks that they can draw on to assist them? This article examines the relationship between reflexivity and research ethics. It focuses on what constitutes ethical research practice in qualitative research and how researchers achieve ethical research practice. As a framework for thinking through these issues, the authors distinguish two different dimensions of ethics in research, which they term procedural ethics and “ethics in practice.” The relationship between them and the impact that each has on the actual doing of research are examined. The article then draws on the notion of reflexivity as a helpful way of understanding both the nature of ethics in qualitative research and how ethical practice in research can be achieved.

Předstare si následující situaci.¹ Pracujete na výzkumu, který se zabývá ženskými zkušenostmi s onemocněním srdce. Vedete rozhovor se Sonou, téměř padesátletou ženou, u které byla diagnostikována srdeční choroba. Sonu žije na oddělení ventrikulárního statku. Je uctaná a má dospívající dceru, která žije v domácnosti spolu se Sonou a jejím manželem. Rozhovor se zdárně vyvíjí. Přijete se Sonou čaj v kuchyni a vyprávíte se na to, co pro její život srdeční choroba znamená. Sonu se odhrdla a začala oči. Po chvíli mlčeně zjistíte, že má oči plné slz. Řekne vám, že už nemůže, že se hroní – někdy kvůli své nemoc, ale protože právě zjistila, že její manžel od dětství sexuální zneužívá její dceru.

¹ Přeloženo z originálu / Translated from original GUILLEMIN, M. / GILLAM, L. (2004): Ethics, reflexivity, and „ethically important moments“ in research. *Qualitative Inquiry* 10 (2): 261-280, copyright (c) 2004 by Sage Publications. Publikováno se svolením / reprinted by Permission of Sage Publications, Inc.

Taková situace není v kvalitativním výzkumu neobvyklá. Podobné situace může popsat většina kvalitativních výzkumníků. Často jsou to popisy plné emocí a člověk si během nich spolehlivě vybavuje i drobné detaily prožitě situace. Zálžitosti, které se za takových okolností dostávají na povrch, mají etické a právní důsledky. Jakým způsobem my vědci na taková odhalení reagujeme, když nastanou? Existují nějaké konceptuální rámce a principy, kterými si můžeme v takových případech pomoci? V tomto článku se zaměříme na to, co jsme nazvaly „eticky důležitémi okamžiky“ v provádění výzkumu – tedy na ty obtížné, často velmi jemné a většinou nepředvídatelné situace, které se ve výzkumné praxi objevují. Zajímá nás etická praxe výzkumu a jakým způsobem jí lze dosáhnout. Podíváme se na existující etické principy a rámce, a to jak z hlediska jejich omezení a nedostatečnosti, tak i z hlediska toho, co vlastně výzkumníkům nabízejí. Potom přejdeme k reflexivitě jakožto potenciálně vhodnému nástroji pro dosahování etické výzkumné praxe.

Etická dilemata a obavy jsou součástí běžné výzkumné praxe, ať už se jedná o jakýkoli druh výzkumu. Etika se rozhodně nevztahuje jen na kvalitativní výzkum nebo na takový výzkum, který se týká lidí. Etické otázky se stejně tak vztahují na klinické testy, které jsou primárně kvantitativní, na výzkum, který se týká zvířat, a nikoli lidí, na výzkum, který se týká lidí jen nepřímo (jako například výzkum, jenž zkoumá lidské pozůstatky nebo dokumenty, které souvisí s lidmi), a dokonce i na výzkum, který není empirický a má významné nepřímé nebo dlouhodobé důsledky. Diskuse o výzkumné etice tradičně vycházejí od etických principů formulovaných v souvislosti s výzkumy v biomedicíně, většinou ve své podstatě kvantitativními, a zaměřují se na ně. Od šedesátých let 20. století se ovšem sociální vědci zabývali také etikou v kvalitativním sociálně-vědním výzkumu (Bulmer 1982; Homan 1991; Kimmel 1988; Orb, Eisenhauer & Wynaden 2001; Robley 1995). V tomto článku na tyto práce navazujeme tím, že se zaměříme na otázku, co vlastně morální výzkumnou praxi na poli kvalitativního výzkumu zakládá a jakým způsobem jí vědci dosahují. Zvláště zkoumáme jednotlivé etické záležitosti příznačné pro kvalitativní výzkum a to, jak se tyto otázky vážou k tradičně chápané etice biomedicínského výzkumu. Především se ptáme, zda tradice kvalitativního výzkumu poskytuje pro řešení etických otázek výzkumné praxe nějaké teoretické zázemí, anebo zda je nutné toto zázemí hledat jinde. Tato otázka se stává naléhavou v situaci, kdy jsou v kvalitativním výzkumu aplikovány principy výzkumné etiky přebírané odjinud a kdy se vůči této tendenci objevují opakované pochyby (American Association of University Professors 2000; Bouma & Diemer 1996).

Tyto otázky promýšlíme na pozadí dvou různých stránek výzkumné etiky, které nazýváme etika procedurální a „etika v praxi“. Zkoumáme jejich vzájemný vztah, a také dopad, který má každá z nich na samotné provádění výzkumu. Poté, co se ukáže, že procedurální etika nemůže sama o sobě posky-

nout vše, co je třeba k práci s eticky důležitými momenty v kvalitativním výzkumu, všimáme si coby možného východiska reflexivity. To je náš klíčový krok. Přestože je reflexivita v kvalitativní tradici známým konceptem, tvrdíme, že zatím nebyla chápána jako pojem *etický*. Máme za to, že reflexivita je užitečnou konceptuální pomůckou pro lepší porozumění nejen tomu, co vlastně etika v kvalitativním výzkumu je, ale také porozumění možnostem, jak lze etické výzkumné praxi dosahovat.

Etické rozměry výzkumu

Domníváme se, že existují alespoň dva hlavní etické rozměry kvalitativního výzkumu (vlastně jakéhokoli výzkumu, ale to teď nechme stranou). Jsou to (a) procedurální etika, jež obvykle zahrnuje získání souhlasu příslušných etických komisí k provedení výzkumu s lidmi a na lidech; (b) „etika v praxi“, neboli běžné etické otázky, které vyvstávají v průběhu výzkumu. Dalo by se poukázat na to, že existuje ještě jedna dimenze – etika výzkumu, tak jak je formulována profesionálními (etickými) kodexy. Většina profesí a organizací takové profesní kódy jednání má (Bulmer 1982; Coady, Bloch 1996; Homan 1991). Ačkoli tyto kodexy existují, a často jsou dokonce zásadní součástí samotných základů celých profesí a organizací, máme, podobně jako další analytici – například Mason (1996: 166), pochybnosti o jejich smyslu pro vlastní výzkumnou praxi. Hornsby-Smith (1993) je přesvědčen o tom, že kodexy vytyčené v organizacích jsou často příliš omezující a že mnohé organizace v poslední době směřují k poměrně všeobecným směrnici pro morálně správnou praxi. S ohledem na skutečné etické problémy výzkumné praxe jsou profesionální etické kodexy povětšinou nepraktické a nepřilší použitelné a mohou posloužit leda jako povšechné směrnice. Úlohu profesních kodexů pro morálně vedený výzkum nechceme zcela popřít, nicméně v tomto článku se soustředíme na procedurální etiku a „etiku v praxi“ a jejich vzájemný vztah. Začneme zamyšlením nad tím, jaký vliv na výzkum tyto dva rozměry mají.

Procedurální etika

V kvalitativním výzkumu, během kterého pracujeme s lidmi, je jedním z prvních kroků vyplnit žádost pro schválení projektu komisí pro etiku výzkumu.² Pro mnohé z těch, kteří připravují výzkum, je vyplnění tohoto formuláře jen nepříjemnou formalitou, překážkou, kterou je třeba překonat, aby se mohlo

² Komise pro výzkumnou etiku jsou v různých zemích pojmenovány různě, například ve Spojených státech se jim říká Institucionální kontrolní komise, v Austrálii komise pro etiku výzkumu s lidmi, ve Spojeném Království místní komise pro etiku výzkumu, atd. Pokud tedy budeme mluvit o institucích, které z etického hlediska posuzují a schvalují výzkumy s lidmi a na lidech, budeme pro jednoduchost používat obecného termínu *komise pro etiku výzkumu*.

přikročit k výzkumu samému. Tak jako řada kolegů zabývajících se kvalitativním výzkumem, i my svědomitě odpovídáme na otázky ve formuláři, a to i přesto, že se na náš výzkum vůbec nemusí vztahovat. Naučily jsme se formulovat odpovědi v „řeči etických komisí“. To znamená užívat jazyka, kterému bude komise rozumět, který bude očistěn od profesního žargonu, nicméně přesvědčí komisi o naší profesní způsobilosti, tedy o tom, že jsme skutečně kompetentní a zkušené výzkumné pracovnice, kterým je možné důvěřovat. Znamená to také vysvětlit použitou metodologii komisi, která nemusí být obeznámena s metodami užívanými v kvalitativním výzkumu a která v některých případech nemusí být tomuto druhu výzkumu nakloněna. Naučily jsme se rovněž zbytečně nezacházet do podrobností u záležitostí, o kterých víme, že by mohly komisi vadit, jako například poskytnutí přístupu k nahrávkám rozhovorů člověku, kterého zaměstnáme na přepis rozhovorů a který není součástí výzkumného týmu, a to bez získání přímého souhlasu těch, s nimiž jsou rozhovory vedeny. Naučily jsme se také nepoutat pozornost k případným, byť velmi nepravděpodobným rizikům, které výzkumníkům hrozí (zejména asistentům nebo méně zkušeným členům týmu). Formulář se táže po opatřeních, které žadatel či žadatelé učinili pro případ nečekaného vývoje nebo nepříznivých následků výzkumu. Jak jsme naznačily v úvodní modelové situaci, mohou při vedení výzkumu nastat nejrůznější nezámyšlené situace, které mohou mít potenciálně nepřijemné následky – jak tohle všechno chcete předem odhadnout a připravit se na to? Věšína výzkumníků rychle přijde na to, že je třeba o věcech, které komisi zajímají, mluvit strategicky: naučí se používat vhodný diskurz, který jim zajistí co nejrychlejší a nejplynulější schválení projektu, povede co nejméně k výhradám a změnám, a přitom umožní žadatelé zachovat si mravní integritu.

„Etika v praxi“

Druhým rozměrem etiky, kterým se zde zabýváme, je „etika v praxi“. Sem spadají běžné etické otázky, jež vyvstávají v průběhu výzkumu. Vezměme si například Sonino odhalení, že její manžel sexuální zneužívá dceru. Situaci je možné interpretovat jak o klasické etické dilema, zda obětovat důvěrnost Sonina sdělení a zasáhnout, aby se předešlo další újmě na její dceři. Ani v takové interpretaci ovšem nejde o takovou etickou otázku, které by si procedurální etika nějak zvlášť všímala. Procedurální etika se mnohem víc zaměřuje na to, jak důvěrnost informací zachovat, než na to, za jakých okolností ji případně pro dobro věci obětovat. Tohle však podle nás vůbec není v dané situaci jediná, ba ani nejnaléhavější otázka. Výzkumník se totiž musí rozhodnout, jak bude na Sonino sdělení reagovat. Přejde ho, nebo na něj naváže? A jak – jakými slovy, jakým tónem hlasu? Má vypnout diktafon, nebo ho nechat běžet? Má teď rezignovat na původní plán rozhovoru, anebo se k němu zkusit vrátit? Má navrhnout, že o spolu o té věci budou mluvit, nebo nabídnout nějakou pomoc? To jsou otázky dotý-

kájící se etických závazků výzkumníka vůči těm, kteří se na jeho výzkumu účastní. Jde o povinnost jednat s tím druhým lidsky a ohleduplně, bez manipulací a zneužívání, a zároveň neustále zohledňovat svou úlohu výzkumníka.

Tyto otázky se povětšinou neobjevují na žádostech o posouzení komise pro etický výzkum, a netýkají se ani událostí, které běžně předjímáme, když se o souhlas komise ucházíme. Někteří badatelé je ani nemusí chápat jako záležitosti etiky, neboť v jistém smyslu vlastně nepředstavují žádná „dilemata“ nebo se mohou zdát nepodstatná. Některé z nich opravdu dilematy nejsou, pokud *dilema* chápeme jako situaci, ve které je jasná možnost volby mezi různými eventuality, z nichž každá se zdá mít stejně silné etické výhody i nevýhody. A nepodstatnými se tyto otázky mohou zdát vzhledem k tomu, že jsou poplatné logice „každodennosti“. Jenže etika představuje mnohem víc než sváteční či teoretická dilemata, a pokud to nechápeme, řada věcí nám uniká. Otázky, které jsme formulovaly v souvislosti s reakcí na Soninu situaci, představují to, co nazýváme „eticky důležité okamžiky“ – naše rozhodnutí nebo přístup k věci v nich získávají důležité etické důsledky, ačkoli v danou chvíli žádné dilema vůbec nemusí pocítovat. Někdy se naopak zdá docela jasné, jak by se měl výzkumník rozhodnout a postupovat, a přece to eticky není zcela neproblematické. Může být například zjevné, že badatel by neměl v rozhovoru pokračovat, jako kdyby se nic nestalo, ale měl by nějak přímo zareagovat na Soninu situaci a na její slova. I když je jasné, že právě tohle je ta správná reakce, neznamená to, že daná situace je z etického hlediska triviální. Okamžik, ve kterém zareagueme, je eticky zásadní, protože otevírá možnost, že někomu druhému ublížíme. Eticky důležitých momentů, které mohou nastat, je celá řada: když dotazovaný naznačí, že by na danou otázku raději neodpovídal, když je pro něj odpověď nějak traumatickí, když se vydá všanc tím, že odhalí své slabé místo a stane se zranitelným, když si přeje, aby bylo ve zpracované studii uvedeno jeho plné jméno, nikoli pseudonym, nebo, jak popisuje na případě rozhovorů s oběťmi násilí Orb a kol. (2001), když se výzkumník musí rozhodnout, kam až se svým vyptáváním po těžkých a bolestných zážitcích půjde.

Právě tento rozměr etiky, tvořený „eticky důležitými momenty“, nás v tomto článku nejvíce zajímá. Přestože je výzkumníkům tento rozměr etiky výzkumné praxe často zjevný, existuje jen málo prací, které ho nějak obecněji pojednávají a objasňují. Potřebujeme nejen jazyk, který by umožnil tyto etické záležitosti artikulovat a chápat, ale také vhodný přístup, který by nám pomáhal tyto otázky řešit v momentě, kdy se objeví. Pokusíme se nyní navrhnout, jak do tohoto rozměru „etiky v praxi“ vstoupit, a poté si všimneme toho, jakým způsobem se „etika v praxi“ vztahuje k etice procedurální.

Mikroetika ve výzkumné praxi

Pro uvažování o „etice v praxi“ se může hodit pojem *mikroetika*. Jde o termín, který nepochází ani tak z literatury o etice výzkumu, jako spíše o etice v klinické (lékařské) praxi; domníváme se ale, že ho lze velmi dobře vztáhnout i k výzkumné etice. Pojem *mikroetika* původně navrhl Komesaroff (1995) pro pojmenování toho, co chápal jako rozpor mezi bioetikou „velkých témat“ a běžnou, každodenní etikou klinické praxe. Bioetika se tradičně soustředila na to, co je dnes viditelné jako ty nejzjevnější, palcovými titulky uváděné debaty o tématech jako eutanazie, klonování, reprodukcí technologie, atd. Zejména ve svém hlavním proudu, vyrůstajícím z analytické morální filosofie, poskytuje bioetika nástroje pro filosofický rozbor zásadních etických problémů, které jsou předmetem těchto debat, a logicky směřuje k jednoznačným závěrům ohledně toho, jak tyto problémy řešit. Debaty zde jsou vedeny spíše obecně než konkrétně a lze je snadno chápat spíše jako doporučení pro veřejnou politiku výzkumu než jako pokyny pro etickou reflexi nebo jednání jednotlivců.

Ač byly tyto příspěvky na obecně rovině užitečné, bioetika byla a je kritizována jak zevnitř, tak zvenčí své filosofické základy za to, že si nevyšímá nebo neumí všimnout etických otázek na lokální nebo individuální úrovni. Vyrůstající důraz na to, čemu se nyní většinou říká „klinická etika“ nebo „lékařská etika“, odpovídá na tuto kritiku jen částečně. Třebaže je lékařská etika určena lékařům (a v menší míře i ostatním pracovníkům ve zdravotnictví) jako jednotlivcům a týká se klinické praxe, zaměřuje se i nadále na „dilematické“ otázky, jako je třeba odmítnutí péče. Klinická etika je stále vedena v obecných a abstraktních pojmech, o čemž svědčí přetrvávající sklon nahlížet veškerou komunikaci mezi lékaři a pacienty jako o problém informovaného souhlasu. To měl na mysli i Komesaroff (1995), když tvrdil, že

lékařská etika není pouze o dramatických otázkách, o jakých se často diskutuje v médiích nebo ve filosofických textech. Etika je to, co se odehrává v každé interakci mezi každým jednotlivým lékařem a každým jednotlivým pacientem (str. 68).

Pojem *mikroetika* Komesaroff zavedl proto, aby zachytil každodenní etické problémy, které se objevují v klinické praxi – ustavení důvěry mezi lékařem a pacientem, zaznamenávání podrobnosti sexuálního života, práce se starými úzkostmi a obavami, vyptávání se na to, jak nemoc pacient zakouší. Zdána z těchto věcí nepředstavuje „dilema“ v klasickém smyslu, popsané výše; ale Komesaroff je chtěl na jedné straně uznat jakožto důležité etické záležitosti, hodné pozornosti lékařů, a na straně druhé se snažil poskytnout jazyk, ve kterém o nich lze přemýšlet.

Mikroetika se podle Komesaroffa zabývá složitou dynamikou mezi lékařem a pacientem v klinické praxi. Dá se ale potenciálně vztáhnout i na složitou dynamiku mezi výzkumníkem a zkoumaným.³ Mluvit o mikroetice ve výzkumné praxi znamená cítit takové „eticky důležité momenty“, které jsme formulovali výše: co říci jako odpověď na Sonino odhalení sexuálního zneužívání, jak rozhodnout o tom, do jaké hloubky se tázat na bolestivý prožitek, atd. Ačkoli byl pojem *mikroetika* kritizován za to, že vytváří zavádějící dichotomii mezi abstrakcí, která je vlastní bioetice, a specifícností etiky v klinické praxi, je přesto přínosný tím, že přichází s jazykem, kterým lze popisovat a chápat „etiku v praxi“ výzkumu.

Vztah mezi procedurální etikou a mikroetikou

Už jsme zmínili, že vyplňování žádostí pro komisi etického výzkumu představuje pro mnohé kvalitativní výzkumníky především překážku, kterou je třeba překonat. Jak dosvědčuje nedávný diskusní příspěvek Americké asociace univerzitních učitelů (American Association of University Professors 2000), překonat takovou překážku může být frustrující zkušenost. Tento příspěvek dokládá obavy širokého okruhu badatelů na poli sociálních věd, že institucionální kontrolní komise ve Spojených státech nesmyslně přebírají modely z biomedicíny, aby na jejich základě eticky posuzovaly výzkum v sociálních vědách. Příspěvek shrnuje mínění citovaných výzkumníků, podle kterého se přístup komisi „zrodil a vyvíjel v klinickém a biomedicínském kontextu, který jejich výzkumu neodpovídá“ (American Association of University Professors 2000, část 1: 3). Stojí za to se v této souvislosti nad úlohou komisi pro etiku výzkumu hlouběji zamyslet. Opravdu je to tak, že etika výzkumu na procedurální úrovni neodpovídá praxi kvalitativního výzkumu? Přispívá nějak procedura žádosti o komisionální schválení projektu k mravnosti výzkumné praxe?

Principy a postupy používané při provádění etického posuzování kvalitativního sociálního bádání byly skutečně původně vyvinuty na poli biomedicínského výzkumu. Za počátek procedurální etiky bývají považovány Norimberské procesy, které proběhly po druhé světové válce. Mezi souzenými v těchto procesech byli i nacističtí lékaři, kteří spáchali neuvěřitelná zvěrstva na zajatcích v koncentračních táborech, a to ve jménu lékařského výzkumu. Jedním z výsledků procesů byl takzvaný Norimberský kodex, který výslovně stanovil, že výzkum v medicíně má být podmíněn souhlasem těch, na nichž je prováděn, a nesmí je poškozovat. Brzy po Norimberském kodexu následovala Helsinská deklarace Světové zdravotnické asociace se sídlem v Helsinkách, která znovu formulovala podobné principy. Tato deklarace je dodnes velice důležitým referenčním rámcem pro regulaci medicínského výzkumu – to se ukázalo při nedávné

³ Komesaroff (1996: 46) tuto skutečnost zmínil, ale dále ji ve svém textu nerozvíjí.

bouřlivé mezinárodní rozpravě o změnách této deklarace, které navrhovaly snížit standardy péče vyžadované při klinických testech v rozvojových zemích (viz diskuse v Zion, Gillam, Loff 2000). Poté, co byly načrtnuty tyto mezinárodní dokumenty, začaly své vlastní kodexy a směrnice tvořit a upravovat také jednotlivé země, většinou podle vzoru Helsinské deklarace.⁴

Zpočátku byly tyto kodexy a směrnice zaměřeny pouze na biomedicínský výzkum, ale postupně byly v mnoha zemích rozšiřovány tak, aby se vztahovaly na jakýkoli výzkum týkající se lidí, tedy i na sociálně-vědní a kvalitativní výzkum všeho druhu. Směrnice vydané ministerstvem zdravotnictví a sociálních služeb prostřednictvím Úřadu pro ochranu před riziky výzkumu ve Spojených státech amerických v šedesátých letech dvacátého století byly původně formulovány velmi široce, aby byly použitelné pro „veškerý výzkum, který zahrnuje lidi jako předmět zájmu“ (Federal Policy for the Protection of Human Subjects [dále citováno jako U.S. Common Rule] 2001: 46.101); šlo ale výhradně o výzkum financovaný nebo uskutečňovaný sedmnácti ministerstvy federální vlády. Směrnice zároveň obsahovaly seznam výjimek, pokud jde o typy výzkumu, které netřeba z etického hlediska schvalovat. Na tomto seznamu se objevila řada podob sociálně-vědního výzkumu, mimo jiné hromadná šetření, rozhovory a pozorování na veřejnosti (U.S. Common Rule 2001: 46.101[b]). Většina jednotlivých institucí ale dobrovolně etické posuzování nejruznějším způsobem rozšířila, takže to se pak týkalo nejen státem podporovaného, ale i nepodporovaného výzkumu; a ti, kteří si mysleli, že se na ně vztahuje výjimka, museli o výjimku požádat, což z hlediska potřebné dokumentace a samotného posuzování vyšlo nakonec zhruba nastojno jako běžný posuzovací postup (American Association of University Professors 2000, oddíl I: 3). Veškerý kvalitativní výzkum je tedy na mnoha univerzitách ve Spojených státech podroben hodnocení na rovině procedurální etiky.

K obdobnému vývoji došlo v Austrálii – ne však s přičiněním univerzity, ale spíše na popud Národní rady pro zdraví a výzkum ve zdravotnictví (což je klíčová celostátní instituce, která financuje výzkum a také vydává směrnice pro etiku výzkumu). Třebaže se směrnice Národní rady zprvu vztahovaly pouze na výzkum v biomedicíně, vyhláška dovolovala podporu výzkumu pouze v těch institucích, ve kterých jsou veškeré projekty výzkumu s lidmi a na lidech předem eticky posouzeny. Australské univerzity tedy tuto vyhlášku přijaly za svou a jakýkoli sociálně-vědní výzkum zde podléhá principům procedurální etiky. V roce 1999 byla tato praxe formalizována v zásadně přepracované verzi směrnice, nazvané Prohlášení k etickému chování při výzkumu s lidmi a na lidech (NS) (Commonwealth of Australia 1999). Tento dokument výslovně rozšiřuje platnost směrnice na všechny typy výzkumu (McNeill 1993: 74-75). Také TCPS (*The Tri-Council Policy Statement*) v Kanadě platí pro veškerý výzkum, i kvali-

⁴ Vývoj procedur schvalovacího etického řízení v různých zemích detailně popsal McNeill (1993).

tativní (Medical Research Council of Canada, Natural Sciences and Engineering Research Council of Canada, & Social Sciences and Humanities Research Council of Canada 1998). Shrneme-li, ve Spojených státech amerických, v Kanadě a v Austrálii⁵ posuzuje všechny druhy výzkumu s lidmi a na lidech jediná komise pro etický výzkum, sídlící většinou na nějaké univerzitě (někdy sice bývají z organizačních důvodů ustaveny jednotlivé podkomise, avšak ty se řídí stejnými směrnicemi). To se týká veškerého sociálně-vědního výzkumu, ať už se týká zdravotnictví či nikoli, ať už se dělá na nějakém zdravotnickém zařízení nebo jinde.

Zdá se, že na procedurální úrovni se etika do kvalitativního výzkumu dostala zvenčí. Znamená tato cizorodost, že je procedurální etika v kvalitativním výzkumu podružná, nebo že ho dokonce poškozují? Tvrdíme, že nikoli. Zprvu, komise pro etiku výzkumu reagují na zřejmou potřebu chránit základní práva a bezpečnost účastníků výzkumu a zabránit jejich zneužití. To nezporochybňujeme; úlohu a význam komisí pro etiku výzkumu ve výzkumném procesu důrazně podporujeme. Zadržet se dá říct, že procedurální etika, když už nic jiného, nabízí výzkumníkům jakési etické „desatera“ v tom smyslu, že jim připomíná situace, které pro účastníky mohou představovat riziko, potřebu zvažovat přínos výzkumu na pozadí těchto nebezpečí, kroky nutné k zajištění důvěrnosti dat a nutnost zahrnout tiskopisy souhlasu a prohlášení psané srozumitelným jazykem do materiálů rozdávaných účastníkům. To vše je užitečná pomoc při přípravě výzkumného projektu, který má být v celé šíři své metodologie eticky přijatelný. Naplněním procedurálních požadavků tohoto etického „desatera“ se výzkumníkovy zároveň poskytuje institucionální záruka pro realizaci výzkumu.

Stále tu však zůstává značná propast mezi procedurální etikou a „etikou v praxi“. V momentě, kdy člověk dělá výzkum v terénu a potýká se s takovými okamžiky výzkumné praxe, jakým bylo třeba Sonino odhalení ohledně zneužívání dcery, tento soupis otázek nestací. Co tedy nakonec posuzování komisí pro etiku výzkumu znamená? Získají-li výzkumníci souhlas komise, dělají tím pádem svou práci etičtěji, než kdyby souhlas nezískali? Neexistuje žádná přímá nebo nezbytná vazba mezi souhlasem komise a tím, co se skutečně děje v průběhu výzkumu. Nad tím, co a jak jako výzkumník opravdu dělám, nemá komise žádnou přímou kontrolu. Zodpovědnost nakonec vždycky leží na výzkumnících samotných. Právě na nich závisí, zda bude výzkum probíhat eticky nebo ne. Mravnost výzkumné práce ovlivňuje procedurální etika zřejmě jenom velmi málo, pokud vůbec.

⁵ Situace ve Velké Británii je trochu jiná: místní etické komise tu stále ještě spadají do systému zdravotnictví; náležejí k nemocnicím nebo místním zdravotnickým zařízením a zabývají se především výzkumem ve zdravotnictví. O současných problémech posuzování sociálně-vědního výzkumu v rámci britského systému etických komisí zaměřených povýšce na lékařský výzkum pojednávají Ramcharan a Currellife (2001).

„Vůdčí hodnotou“ má být poctivost, která je vymezena jako oddanost poznání a čestné, etické jednání (Commonwealth of Australia 1999, 1.1: 11). „Vůdčím etickým principem“ je podle NS úcta k lidem (Commonwealth of Australia 1999, 1.2: 11). Ta zahrnuje ohled vůči autonomii jedinců, který nachází svůj výraz v institutu informovaného souhlasu (Commonwealth of Australia 1999, 1.7: 12); úctu k soukromí, jež se alespoň částečně naplňuje dodržováním zásady důvěrnosti a bezpečného uložení dat (Commonwealth of Australia 1999, 1.19: 13); a zachovávání lidské důstojnosti (Commonwealth of Australia 1999, 1.4: 11). Velmi podobný soubor základních etických principů se objevuje i v TCPS: respekt k osobám, dodržování zásady svobodného a informovaného souhlasu a úcta k soukromí a důvěrnosti informací (Medical Research Council of Canada et al. 1998: 5-6).

Ve všech třech dokumentech je zdůrazněn takzvaný princip prospěšnosti, který zavazuje dělat jen to, co ostatním prospívá, nebo je alespoň nepoškozuje (U.S. Common Rule 2001: 46.111[a][1]-[2]; Commonwealth of Australia 1999, 1.3: 11; Medical Research Council of Canada et al. 1998: 6). Podobně všechny tři dokumenty považují za důležitý princip spravedlnosti (U.S. Common Rule 2001: 46.111[a][3]; Commonwealth of Australia 1999, 1.5: 11; Medical Research Council of Canada et al. 1998: 6). Spravedlnost tu znamená distributivní spravedlnost, což v souvislosti s výzkumem na lidech a s lidmi předpokládá rovné sdílení přínosů a břemen, jež výzkum přinese, v rámci celé komunity.

Princip úcty k osobám vévodí všem ostatním principům. NS říká, že: „ohledy na lidskou důstojnost a pohodu mají přednost před očekávaným přínosem vědění“ (Commonwealth of Australia 1999, 1.4: 11); a v TCPS stojí, že: „ve výzkumu na lidech a s lidmi jsou blaho a mravní integrita jedince prvořadě“ (Medical Research Council of Canada et al. 1998: 5). Taková vyjádření jsou ve směrnicích pro etiku výzkumu běžná a lze je najít i v Helsinské deklaraci. Chceme-li porozumět tomu, lze nazvat „etickým prostředím“ výzkumu, je třeba tyto klíčové otázky dále rozvést.

Výzkum na lidech a s lidmi je na začátku poznamenán určitým etickým pnutím. Ve velké většině případů se při takovém výzkumu po lidech chce, aby více či méně aktivně podstoupili procedury, o které nestojí, které sami nevyhledávají a jejichž hlavním, ani jediným smyslem není přinést účastníkům nějaký prospěch, třebaže občas lze i z výzkumu nepřímou profitovat. Z pohledu bioetiky a morální filosofie je něco takového eticky sporné, jelikož se zde jednotlivci nedostává takových ohledů, jaké zasluhují. Lze to vidět i tak, že tu dochází k překročení Kantovy maximy, podle níž by se nikdo neměl stát pouhým prostředkem (tedy nástrojem) k dosažení cíle někoho jiného. Ještě v jiném smyslu lze říci, tentokrát s odvoláním na Kantovu přesvědčení, že by to měl být jednotlivec, kdo rozhoduje o svém vlastním životě, že se zde nedostatečně respektuje autonomie jedince – tedy právo každého jednat v souladu se svými vlastními zá-

Kvalitativní výzkumníci, kteří – jak jsme viděli – berou posuzování etických komisí spíše jako cizorodý prvek (viz Daly 1996: xvii), běžně vnímají postupy komisí pro etický výzkum jako něco odtrženého od etiky výzkumné praxe. K tomu máme dvě věci. Zaprvé se domníváme, že propast mezi procedurální etikou a „etikou v praxi“ (mikroetikou) není tak velká, jak se může na první pohled zdát. Jsme naopak přesvědčeni, že otázky etiky na procedurální a na praktické rovině jsou značně provázané, a že by něco bylo zásadně v nepořádku, pokud by tomu tak nebylo. Z druhé se domníváme, že otázky procedurální etiky jsou na úrovni „etiky v praxi“ rozvíjeny a obsaženy v „podomácku pěstovaném“ pohledu na reflexivitu. Jisté, zodpovědnost za etické jednání nezbytně leží na bedrech výzkumníka, a nikoli na bedrech komise pro etiku výzkumu; i tak ale existuje rámec úvah o etickém jednání, které není naprosto odtržené od procedurální etiky, a přesto je už nedílnou součástí dobře dělaného kvalitativního výzkumu. Nyní každé z těchto tvrzení obhájíme.

Provázanost procedurální etiky a „etiky v praxi“

Bylo by jisté naivní a zcestné, kdyby etikové tvrdili, že není nic než procedurální etika a že postup komisí pro etický výzkum může beze zbytku pokrýt etické otázky výzkumné praxe. Schopnost výzkumníka provádět výzkum eticky korektně se dostává ke slovu právě v souvislosti s „etikou v praxi“. Za tuto schopnost považujeme snahu výzkumníka zabývat se etickým rozměrem praktického výzkumu, jeho schopnost všimnout si etických souvislostí, když na to přijde, a také schopnost etické otázky promýšlet a vhodně na ně reagovat. Domníváme se však, že všechny tyto schopnosti přímo souvisejí s tím, co se děje během komisionálního posuzování, a jsou také procedurami etických komisí dále rozvíjeny – jakkoli je těmito prostředky nelze zaručit nebo vynutit. Abychom to ukázali, rozlišíme základní etické hodnoty, na kterých staví procedurální etika, a pokusíme se předvést, že tyto hodnoty jsou (a) nejenom podstatné pro kvalitativní sociálně-vědní výzkum, ale také (b) že se nikterak zásadně neodchyľují od otázek a záležitostí, o kterých víme, že se objevují na úrovni mikro-etiky.

Přestože etické kódy a směrnice obecně nejsou příliš dobrým zdrojem etické osvěty a častokrát obsahují nejasná „výchovná“ doporučení, směrnice k výzkumné etice bývají mnohem přesnější a konkrétnější. U.S. Common Rule (2001), australské NS (Commonwealth of Australia 1999) a kanadské TCPS (Medical Research Council of Canada et al. 1998) poskytují slušný soubor etických principů, které jsou klíčovými pro běžné uvážování o etice výzkumu v oblasti bioetiky. V U.S. Common Rule (46.111[a]) mají tyto principy podobu výčetních kritérií, která musí projekt splňovat, aby byl schválen komisí pro etický výzkum. Výčet mimo jiné zahrnuje minimalizaci škod, informovaný souhlas nebo ochranu soukromí. Australský NS formuluje jakýsi obecný princip.

měry, a nikoli se záměry druhých.⁶ Toto etické pnutí lze ovšem vyřešit, pokud účastníci výzkumu přijmou cíle výzkumu za své; pak už nelze mluvit o tom, že by byli výzkumníky používáni jako pouhé prostředky nebo nástroje. Když totiž z výzkumu udělají spolu s výzkumníky svůj vlastní projekt, stávají se jeho *účastníky* nikoli *předtřetí* zájmu. V praxi se toho většinou dosahuje tak, že se od každého účastníka snažíme získat svobodný a informovaný souhlas, místo abychom ho prostě „povolali“. Právě kvůli této klíčové etické zásadě hraje informovaný souhlas v procedurální etice tak závažnou roli. A ze stejného důvodu tráví komise pro etiku výzkumu tolik času prověřováním, zda příslušná prohlášení a formuláře užívají jednoduchého a stozumitelného jazyka. Poté, co jsme uvedli základní principy procedurální etiky výzkumu, posuďme nyní jejich použitelnost nebo platnost v kvalitativním sociálně-vědním výzkumu, a zejména pak to, zda se vztahují výlučně na procedurální stránku věci, nebo také na rozměr praktické etiky.

Bytostné etické pnutí popsané výše se projevuje jak v biomedicíně, tak v kvalitativním sociálně-vědním výzkumu. Kellehear (1996) to řekl zcela jasně, když psal o „citlivých situacích“ v kvalitativním výzkumu:

Rozhovor je dílem nepiřozrozené sociální situace, kterou nastoluje výzkumník, a to za účelem zdivočilého vyslyšení. Je to právě tato situace, z povahy věci citlivá, jež je eticky sporná. (Str. 98)

S výjimkou některých případů akčního a komunitního výzkumu není kvalitativní výzkum iniciován nebo aktivně vyhledáván zkoumanými osobami, a ani se nedělá proto, aby jim byl nějak přimochaře ku prospěchu, třebaže, jak jsme poznamenaly výše, přímo či nepřímě prospěšný být může.

Kvalitativní výzkumníci jsou ve své většině vůči tomuto etickému pnutí velmi citliví. Ukazuje se tak, že úcta k autonomii a získávání informovaného souhlasu jsou v kvalitativním výzkumu stejně důležité jako ve výzkumu biomedicínském. Splnění požadavků komise ohledně informovaného souhlasu není jen překonáním byrokratické překážky. Informovaný souhlas je jako formální procedura chápán velmi různě. Procedurální etika je v biomedicínském modelu založena na formálním písemném souhlasu, který doplňují právnícky vypadaající dokumenty a podpisy svědků. Na to se klade důraz zejména v U. S. Common Rule (2001: 46.117). Samotný koncept informovaného souhlasu ale nic takového nevyžaduje. Podepsané formuláře souhlasu žádný informovaný souhlas nezakládají, pouze (možná poněkud problematicky) dokládají, že souhlas byl udělen. A i když procedurální etika vyžaduje, aby souhlas byl nejenom získán,

ale také doložen, příslušná dokumentace může vypadat různě – může jít třeba o nahrávku ústního souhlasu (což australský NS výslovně dovoluje – viz Commonwealth of Australia 1999: 1.7). Informovaný souhlas se ve své podstatě odehrává na interpersonální rovině mezi výzkumníkem a účastníkem, kdy případný účastník postupně proniká do toho, čeho se vlastně výzkumný projekt týká a co vše by obnášela účast na něm, a na těchto základech se svobodně rozhoduje, zda a za jakých podmínek se bude na výzkumu podílet.

Také ostatní etické principy, které jsou vedle ohledů na autonomii jedince v těchto dokumentech postulované, jsou pro kvalitativní výzkum nesmírně důležité. Naprosto základní věcí například je předcházet jakékoli újmě způsobené účastníkem výzkumu. Obecně se má za to, že dopustit újmu neznamená pouze někomu fyzicky ublížit, ale že je ve hře mnohem více, třeba i citová a sociální újma.⁷ Ublížit tedy lze nejen léky a nešetrnými postupy v lékařském výzkumu, ale také metodami běžnými v kvalitativním výzkumu, jako třeba zúčastněným pozorováním nebo hloubkovými rozhovory. Právě kvůli možné újmě pro účastníky výzkumu se komise zajímají o metodologii navrhovaných výzkumných projektů a o způsobilost výzkumníků. Komise se musí přesvědčit, že účastníci nebudou vystaveni zbytečným nebo nepřiměřeným rizikům, což by se mohlo stát, pokud by metodologie toho kterého projektu nebyla dostatečně promyšlená nebo pokud by výzkumníkům chyběly základní dovednosti.

Jakkoli si je většina výzkumníků možné újmě dobře vědoma, žádosti pro etické posouzení halí tyto otázky do jazyka, který je z hlediska kvalitativního výzkumu přinejmenším problematický, ne-li zcela mimořádný. V kvalitativním výzkumu lze lidem ublížit velmi jemným a nenápadným způsobem, který vyplývá z podstaty interakce mezi účastníkem a výzkumníkem. Proto se újma v kvalitativním výzkumu obtížně určuje, předvídá a popisuje tak, jak požadují formuláře žádostí o etické posouzení; a stejně obtížné je objasnit způsoby, jak se újmě vyhnout. Tak třeba v případě Soni by mohl výzkumník ublížit, pokud by se vyptával na víc, než kolik by Soně bylo příjemné odpovídat; stejně tak by ale mohl ublížit nedostatečně projevem zájem – tak že Soňa by se mohla se svým problémem cítit přehlížena a opomíjena. Pokud by ji ale výzkumník podněcoval k tomu, aby vyhledala něčí pomoc nebo aby případ ohlásila na policii, Soňa by se mohla cítit provinile, že už tak neucinila dříve, mohla by si myslet, že ji výzkumník obviňuje z nečinnosti, nebo by ji mohla vyděsit vyhlídka na to, že se do věci zapojí někdo další. Procedurální etika zjevně není úrovní, na které lze beze zbytku osěřit otázky možné újmy a další podobné „eticky důležité momenty“ – jde totiž o příliš jemné a specifické věci. Skutečnou etickou práci vý-

⁷ V bioetice se újmou běžně rozumí, když „se někomu zkrhčí jeho zájem“. Není úplně jasné, co vše může být v něm zájmu, ale rozhodně tu jde o víc než jen fyzickou pohodu. Zůstává sice sporné, zda zájem máme chápat jako subjektivní či objektivní, avšak v zásadě je jasné, že zájem se mohou týkat nej-různějších stránek života, které jsou pro danou osobu důležité. Je tedy mnoho způsobů, jak může výzkum člověku ublížit.

⁶ Tento kantovský pohled je zejména patrný v *Tri-Council Policy Statement* (Medical Research Council of Canada, Natural Sciences and Engineering Research Council of Canada, & Social Sciences and Humanities Research Council of Canada 1998) – v dokumentu, který o využívání lidí jako prostředků k nějakému cíli Castro mluví.

zkumníci odvádějí opět jenom na rovině „etiky v praxi“. Komise pro výzkumnou etiku nicméně hrají na procedurální úrovni podstatnou úlohu, neboť výzkumníky nutí k úvahám o tom, jaké škody by svým výzkumem mohli způsobit (byť jde o otázky, které nelze na této úrovni vyřešit). Souhlasíme proto s prohlášením TCPS, podle něhož tyto principy představují „etické normy, jež překračují hranice mezi obory... Základní etické otázky a principy výzkumu s lidmi a na lidech jsou společné pro všechny obory společenskovední, humanitní... a lékařské“ (Medical Research Council of Canada et al. 1998: i.2). Rozhodně ale nelze očekávat, že by tyto etické principy samotné řešily každodenní etické nesnáze výzkumné praxe.

Reflexivita a „etika v praxi“

Eticky korektní výzkum je, jak jsme ukázaly výše, mnohem víc než jen výzkum, kterému komise pro etiku výzkumu dala svůj souhlas. Ačkoli takové komise jsou nenahraditelné v tom, jak poukazují na etické principy, které jsou v sociálně-vědním výzkumu důležité, jejich úloha je nezbytně omezená. Komise pro etiku výzkumu sotva pomůžou, když jste v terénu a nastane nějaká nečekaná situace, když se musíte rychle rozhodnout o určité etické záležitosti nebo když se ukáže, že jste vy nebo někdo jiný v ohrožení. Již výše jsme zmínily, že diskurzivní prostředky vhodné k formulaci a potvrzení platnosti etických otázek, se kterými se výzkumníci den co den potýkají, by mohla poskytnout mikroetika. Ani mikroetika ovšem nepomůže tyto záležitosti řešit v okamžiku, kdy vyvstanou. Je třeba najít takový postup a způsob myšlení, který doopravdy povede k mravné výzkumné praxi. A zde má podle nás významnou úlohu reflexivita.

Reflexivita a výzkum

Reflexivita je pojem, který ve světě kvalitativního sociálně-vědního výzkumu hodně zdomácněl. Chceme ukázat, že je také možnou spojnicí s těmi otázkami procedurální etiky, které se často zdají být nepoužitelné v běžné sociálně-vědní výzkumné praxi. Reflexivita má podle nás úzký vztah k etice výzkumné praxe a přičítá ke slovu právě v terénu, kde se žádných komisí pro etiku výzkumu nedovoláme.

Výzkum je především činností, ve které jde o konstrukci vědění. Výzkumník (a jeho spolupracovníci) se spolu se všemi ostatními účastníky výzkumu zabývá získáváním poznatků. Jedná se o aktivní proces, během kterého je třeba pečlivě zkoumat, zvažovat a ověřovat údaje, sebe sama, ostatní účastníky a širší souvislosti toho všeho. O výzkumu mluvíme jako o reflexivním procesu – ale jak tento neuchopitelný pojem vlastně vymezit? Mason (1996: 6) napsal, že reflexivní výzkum

znamená, že výzkumník by se měl neustále bedlivě zabývat svými vlastními kroky a jejich dopady pro průběh výzkumu a měl by je podrobovat stejnému kritickému zkoumání jako kterákoliv jiná „data“.

Hertz (1997: iii) poznamenal, že reflexivní výzkumník neinformuje pouze o „faktech“ z výzkumu, ale také aktivně vytváří interpretace („Co vím?“) a současně pochybuje o tom, jak tyto interpretace vznikly („Jak vím to, co vím?“).

Jenkins (1992) si všiml, že Bourdieu poskytl jiný užitečný způsob jak uvažovat o výzkumné reflexivitě. Bourdieu uvádí, že reflexivní postup obnáší dvojitý odstup od předmětu našeho výzkumu. Objektívni pozorování předmětu našeho zájmu je prvním odstupem; dalším je pak reflexe samotného pozorování. Jako bychom se v prvním úkroku zpět ptali „Co vím?“ a ve druhém „Jak (to) vím?“.

Reflexivita ve výzkumu není nějaká jedna věc, a už vůbec ne všeobecně použitelná; je to proces, aktivní, neustávající, který provází každou fázi výzkumu. Harding (1986, 1987, 1991) nám připomněla, že osobní sociální a politické postavení nás, coby výzkumníků, má pro naši práci své důsledky. Naše výzkumné zájmy, otázky, které klademe, a také otázky, které necháváme bez povšimnutí, prozrazují něco o tom, kým jsme. Volba výzkumného formátu, použitých metod a teoretického zarámování našeho výzkumu, se řídí osobními hodnotami, a tyto hodnoty jsou také těmito volbami zpětně tvarovány. Koho se rozhodneme zahrnout do našeho výzkumu jako účastníka a koho ne, hodně prozradí. Naše analýzy a interpretace, upřednostňované způsoby a publika pro prezentaci poznatků, to vše zakládá reflexivní výzkum. Reflexivita ve výzkumu je tedy procesem kritického zvažování jak jednotlivých výzkumných poznatků, tak cest, kterými jsme k poznatkům došli.

Používání reflexivity ve výzkumu

Je-li tedy konstrukce vědění ve výzkumu reflexivním procesem, co to znamená pro mikroetiku výzkumné praxe? Většinou žádná souvislosti mezi reflexivitou a etikou nevidíme. V kvalitativním výzkumu se na reflexivitu pohlíží spíš jako na něco, co zajišťuje přesnost a správnost (Finlay 1998; Koch, Harrington 1998; Rice, Ezzy 1999). Reflexivita znamená kritické rozvažování nad tím, jak badatel během výzkumného procesu vlastně poznává – kteří činitelé konstrukci vědění ovlivňují a jak jsou tyto vlivy patrné v plánování, provádění a zpracování výzkumu. Reflexivním výzkumníkem je ten, kdo si všechny tyto potenciální vlivy uvědomuje, je schopen si vytvořit odstup a kriticky nahlédnout svou vlastní úlohu ve výzkumném procesu. Reflexivnost v tomto smyslu souvisí se zvyšováním kvality a validity výzkumu a s uznáváním hranic dosahovaných poznatků.

Směřuje tedy k důkladnějšímu výzkumu. Nemá zjevné etické motivace nebo podtóny.

Abychom si uvědomili, jak lze s užitekem propojit reflexivitu a etiku, vrátíme se ještě jednou k výše uvedeným popisům reflexivity. Ty ukazují, že reflexivita není nezbytně zaměřena jen na vytváření vědění ve výzkumu (což bychom mohli nazvat epistemologickou stránkou výzkumné praxe), ale také na výzkumný proces jako celek. Využívat reflexivní postupy znamená neustále kriticky pátrat a interpretovat, nejen co se týče výzkumných metod a dat, ale také výzkumníka, ostatních účastníků a širších souvislostí.

Mezi ně patří i otázka, jaký má mít celý výzkum nakonec smysl. Je jeho cílem získání poznatků, kariérní postup výzkumníka, podpora nějakých konkrétních cílů účastníků výzkumu, a nebo jde o nějaký teoreticky podložený cíl, jako například „umožnit rozkvět života komunity“ (Christians 2001: 145) – a je to či ono cílem eticky vhodným? A jde také o mezosobní stránky výzkumu, o interakce mezi výzkumníkem a ostatními účastníky, které jsou živnou půdou etických rozměrů výzkumné praxe. Právě v těchto interakcích je možné jednat s úctou k autonomii, důstojnosti a soukromí zúčastněných, a také riskovat, že se nepovede, a že tedy někomu nějakým způsobem ublížíme. Právě v těchto interakcích se skutečně (a nikoli jen na papíře, který studuje etická komise) odehrává informovaný souhlas coby proces. A je to tedy právě v těchto interakcích, kdy je mravní integrita výzkumníka skutečně v sázce.

Reflexivní výzkumník by v tomto smyslu byl ostražitý nejen vůči otázkám vytváření znalostí, ale také vůči otázkám badatelské etiky. Tato ostražitosť by mohla zahrnovat vědomé zvažení celé řady formálních etických postojů a zajištění nějakého konkrétního etického stanoviska. Tak například feministický komunitární postoj předpokládá, že výzkum bude proveden určitým způsobem. Jak popisuje Christians (2000: 145), účastníci výzkumu v tomto modelu spolurozhodují o zařamování výzkumu, o kladených otázkách, o metodách použitých k hledání odpovědí, a o vyznění a využití výsledků. Autonomie jednotlivce se tu ctí zvláště silně a aktivně, daleko za hranice poněkud minimalistického pojetí informovaného souhlasu.

Samo rozhodnutí přijmout takový postoj nemusí ještě nezbytně vést k morálně správné výzkumné praxi; je ještě zapotřebí průběžná reflexivnost na straně výzkumníka. To částečně proto, aby se zaručilo, že jeho výzkumná praxe skutečně odpovídá deklarovaným zásadám; a zároveň si tak výzkumník všimne situací, ve kterých zvolené teoretické postoje nemusí být tím nejlepším vodítkem a jejich uplatňování by nemuselo být v nejlepším zájmu účastníků výzkumu. Někteří ze zúčastněných by například nemuseli o mimořádně aktivní roli v duchu feministického komunitárního modelu vůbec stát, a k tomu, aby si toho výzkumník všiml a eticky zareagoval, je právě třeba reflexivnosti. Je možné, že se na základě tohoto druhu reflexivity objeví nové nebo upravené

teoretické postoje; však především jde o to, že mravná výzkumná praxe prostě vyžaduje víc než jen formální přihlášení se k nějaké osvícené etické teorii.

Na souvislost mezi reflexivitou a etikou poukázali McGraw, Zvonkovic a Walker (2000). V článku o jednom praktickém etickém problému jejich výzkumu, probírali etiku jako jednu ze stránek reflexivity (McGraw et al. 2000: 68):

[Reflexivita je] proces, ve kterém výzkumníci podrobují sami sebe a svoje praktiky zevrubnému kritickému zkoumání, a berou tak vážně nejrůznější etická dilemata výzkumného procesu a „dělání“ vědění.

Tuto myšlenku sice McGraw a kol. již dále nerozvinuli, nicméně jejich poznámka naznačuje, že zde k reflexivitě snad nepřistupujeme příliš široce.

Můžeme tedy nyní shrnout něco málo o tom, jak by reflexivita mohla přispívat k etické výzkumné praxi. Reflexivně dělaný výzkum znamená řadu věcí: zaprvé, že vezmeme na vědomí mikroetiku, tedy etický rozměr obyčejné, každodenní výzkumné praxe; za druhé, že budeme pěstovat cit vůči tomu, čemu zde říkáme „eticky důležité okamžiky“ ve výzkumné praxi, se všemi jejich jedinečnostmi a zvláštnostmi; a za třetí, že jsme schopni rozvíjet prostředky pro zvládnání a řešení etických záležitostí tak, jak se v průběhu výzkumu objevují (což může zahrnovat také nějaké předcházení etických problémů ještě dříve, než se objeví).

Vezmeme například úvodní situaci se Soňou: reflexivní badatel by především chápal a bral se vši vážností, že etika ve výzkumu má nejrůznější rozměry a že výzkumná praxe je mikroetikou prostoupena na všech úrovních. Dále by si díky tomu uvědomoval, jaký dopad může mít on a jeho výzkum na život Soni a ostatních zúčastněných, a to ještě před zahájením výzkumu. Takové reflexivní zpytování by bralo v potaz, co to pro Soňu bude znamenat, až se jí výzkumník začne vyptávat, jak přesně budou jeho otázky znít, jak budou uvozeny a také jaké bude jejich pořadí. Tento reflexivní proces nemůže předjímat veskeré etické problémy, které se mohou v průběhu výzkumu objevit. Jde ale o postup, ve kterém lze předvídat alespoň určité typické obtížné situace (třeba takovou situaci, jako se objevila při rozhovoru se Soňou) a který výzkumníkovi nabízí řešení takových situací. Naznačuje třeba, jak reagovat na Soňu – zda se dá vyptávat na její podezření ze zneužívání, zda vypnout diktafon, zda nabídnout Soně pomoc, a případně jakou, a zda v rozhovoru i po jejím odhalení dál pokračovat. Všechny tyto otázky vyžadují rozhodnutí, která lze jen stěží učinit bez předběžné úvahy a prozíravosti. Není také lehké se správně rozhodnout, pokud si neustále a průběžně nedáváme pozor na to, jaké důsledky mohou mít naše reakce pro ostatní účastníky.

Reflexivita nic nepředepisuje – ne v tom smyslu, že by čistě teoreticky přesně určila, co si má výzkumník v naší situaci se Soňou počít. I tak má ale refle-

xivita řadu eticky důležitých funkcí. Jsou-li výzkumníci reflexivní, uvažují ještě před započítím vlastního výzkumu o tom, co by mohl jejich vpád do zkoumaného prostředí pro jeho aktéry znamenat; také zvažují, jak by zareagovali na nejnějnější situace, které si v daný okamžik mohou leda představit. Reflexivita z tohoto hlediska podněcuje výzkumníky k tomu, aby rozvíjeli dovednost přiměřené reakce. V opravdových výzkumných situacích bude reflexivní výzkumník lépe vybaven k tomu, aby si všiml eticky důležitých okamžiků, když nastanou, a snad také správněji zareagoval, a to i v případě těžko předvídatelných situací. Naše pojetí reflexivity vybízí badatele, aby postupovali reflexivně nejenom kvůli epistemologické stránce výzkumu, ale také s ohledem na meziosobní a etické problémy badatelské práce.

Závěr

V tomto článku jsme se soustředili na rozbor toho, co zakládá etiku kvalitativního výzkumu. Začali jsme u stanoviska, podle kterého jsou procedurální etika a „etika v praxi“ dvě různé, od sebe odtržené věci; ukázali jsme ale, že má smysl uvažovat o jejich společných základech. Přestože procedurální etika nemůže pokrývat a ovlivňovat veškeré stránky výzkumné praxe, má významnou úlohu v tom, že nás nutí brát v úvahu a promýšlet hlavní zásady, které výzkumu zajišťují etickou integritu a poctivost. Působí nadto ještě jako praktická upomínka toho, že při ochraně všech účastníků výzkumu (včetně nás samotných) před možnou újmu a zbytečnými riziky, stejně jako při zohledňování jejich individuální autonomie, musíme jednat jak opatrně, tak aktivně.

Pojem mikroetiky je cenným diskurzivním prostředkem, který nám umožňuje hovořit o eticky důležitých okamžicích ve výzkumné praxi, docenit je a lépe je pochopit. Má ovšem svá omezení – když přijde na to, co si konkrétně v takových okamžicích počít. Ukázaly jsme, že právě tehdy se nejlépe uplatní koncept reflexivity. Reflexivita je něco, co většina kvalitativních výzkumníků zná a ve své výzkumné praxi využívá; není to nic nového. Navrhujeme však chápání reflexivity rozšířit tak, aby byla uznána a praktikována nejen jako ožto cesta k přesnému a metodologicky důslednému výzkumu, ale také jako forma morálně správné výzkumné práce. Být reflexivní v etickém smyslu znamená, že si je výzkumník vědom mikroetických stránek výzkumné praxe, a že je tedy ostražitý vůči případným etickým pnutí a je připravený je řešit. Jak jsme uvedli výše, reflexivita nepředeписuje žádné konkrétní způsoby reagování na výzkumné situace; spíš pěstuje citlivost, která etickou praxi zabydluje v sociálně-vědním výzkumu, a to v celé jeho složitosti a bohatosti.

Marilys Guillemin, Lynn Gillam: Etika, reflexivita a „eticky důležité okamžiky“

Literatura

- American Association of University Professors (2000): *Practicing human beings: Institutional review boards and social science research*. Dostupné na adrese <http://www.aaup.org/statements/Redbook/repirb.htm> [Naposledy navštíveno 13. 12. 2002]
- Bouma, G. / Diemer, K. (1996): *Human ethics review and social sciences: Several emerging issues*. Monash Bioethics Review, 15 (1): 10-11
- Bulmer, M. (1982), ed.: *Social research ethics*. London: Macmillan
- Coady, M. / Bloch, S. (1996), eds.: *Codes of ethics and the professions*. Melbourne, Australia: Melbourne University Press
- Commonwealth of Australia (1999): *National statement on ethical conduct in research involving humans* (Cat. No. 9818566). Canberra: Australian Government Publishing Service
- Daly, J. (1996), ed.: *Ethical intersections: Health research, methods and researcher responsibility*. Sydney, Australia: Allen & Unwin
- Federal Policy for the Protection of Human Subjects, 45 C.F.R. § 46 (2001). Dostupné na adrese <http://ohrp.osophs.dhhs.gov/humansubjects/guidance/45cfr46.htm> [Naposledy navštíveno 3. 1. 2003]
- Finlay, L. (1998): Reflexivity: An essential component for all research? *British Journal of Occupational Therapy*, 61 (10): 453-456
- Harding, S. (1986): *The science question in feminism*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- Harding, S., ed. (1987): *Feminism and methodology*. Bloomington: Indiana University Press
- Harding, S. (1991): *Whose science? Whose knowledge? Thinking from women's lives*. Milton Keynes, UK: Open University Press
- Hertz, R. (1997): Introduction: Reflexivity and voice. In: R. Hertz, ed.: *Reflexivity and voice*. Thousand Oaks, CA: Sage. Str. vi-xviii
- Homan, R. (1991): *The ethics of social research*. London: Longman
- Hornsby-Smith, M. (1993): Gaining access. In: N. Gilbert, ed.: *Researching social life*. London: Sage. Str. 52-67
- CHRISTIANS, C. (2000): Ethics and politics in qualitative research. In: N. Denzin, Y. Lincoln, eds. *Handbook of qualitative research*. 2. vydání. Thousand Oaks, CA: Sage. Str. 133-155
- Jenkins, R. (1992): *Pierre Bourdieu*. London: Routledge Kegan Paul
- Kellehear, A. (1996): Unobtrusive methods in delicate situations. In: J. Daly, ed.: *Ethical intersections: Health research, methods and researcher responsibility*. Sydney, Australia: Allen & Unwin. Str. 97-105
- Kimmel, A. (1988): *Ethics and values in applied social research*. Newbury Park, CA: Sage

- Koch, T. / Harrington, A. (1998): Reconceptualizing rigour: The case for reflexivity. *Journal of Advanced Nursing*, 28 (4): 882-890
- Komesaroff, P. (1995): From bioethics to microethics: Ethical debate and clinical medicine. In: P. Komesaroff, ed.: *Troubled bodies: Critical perspectives on postmodernism, medical ethics and the body*. Melbourne, Australia: Melbourne University Press. Str. 62-86
- Komesaroff, P. (1996): Medicine and ethical conditions of modernity. In: J. Daly, ed.: *Ethical intrusions: Health research, methods and researcher responsibility*. Sydney, Australia: Allen & Unwin. Str. 34-48
- Mason, J. (1996): *Qualitative researching*. London: Sage
- McGraw, L. / Zvonkovic, A. / Walker, A. (2000): Studying postmodern families: A feminist analysis of ethical tensions in work and family research. *Journal of Marriage and the Family*, 62 (1): 68-77
- McNeill, P. (1993): *The ethics and politics of human experimentation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Medical Research Council of Canada, Natural Sciences and Engineering Research Council of Canada & Social Sciences and Humanities Research Council of Canada (1998): *Tri-Council policy statement: Ethical conduct for research involving humans* (Cat. No. MR 21-18/1998E). Ottawa, Canada: Public Works and Government Services Canada
- Orb, A. / Eisenhauer, L. / Wynaden, D. (2001): Ethics in qualitative research. *Journal of Nursing Scholarship*, 33 (1): 93-96
- Ramcharan, P. / Cutcliffe, J.R. (2001): Judging the ethics of qualitative research: Considering the „ethics as process“ model. *Health and Social Care in the Community*, 9 (6): 358-366
- Rice, P. / Ezzy, D. (1999): *Qualitative research methods: A health focus*. Melbourne, Australia: Oxford University Press
- Robley, L.R. (1995): The ethics of qualitative nursing research. *Journal of Professional Nursing*, 11 (1): 45-48
- Zion, D. / Gillam, L. / Loff, B. (2000): The declaration of Helsinki, CIOMS and ethics of research on vulnerable populations. *Nature Medicine*, 6 (6): 615-617

Marilys Guillemin přednáší v Centru pro studia zdraví a společnosti na Univerzitě v Melbourne v Austrálii (*Centre for the Study of Health and Society*) sociologii zdraví a kvalitativní metody výzkumu pro studenty lékařských oborů a postgraduálu sociálního zdraví. Publikovala řadu prací určených akademické obci, profesionálům ve zdravotnictví a široké veřejnosti. Její výzkum spadá do oblasti sociologie zdraví a technologie a zejména zdravotí žen.

Lynn Gillam přednáší etiku ve zdravotnictví v Centru pro studia zdraví a společnosti a provádí výzkum při Centru pro aplikovanou filosofii a veřejnou etiku na Univerzitě v Melbourne. Publikovala práce v mezinárodních sbornících a odborných časopisech jako *Bioethics*, *Journal of Medical Ethics* a *Medicine and Philosophy* a je autorkou známých úvodů k tématům v bioetice publikovaných v *Monash Bioethics Review*. Je spoluautorkou publikace *Facts and values: An introduction to critical thinking for nurses* (MacLennan & Petty, 1995) obsahující rozsáhlou kapitolu o etickém úsudku a rozhodování.

